

JANUSZ PIASNY

POZIOM I JAKOŚĆ ŻYCIA LUDNOŚCI ORAZ ŹRÓDŁA I MIERNIKI ICH OKREŚLANIA

Problematyka warunków bytu oraz jakości życia ludności jest niezwykle zróżnicowana i wymaga różnorodnych badań społeczno-statystycznych. Wiele badań z tego zakresu podjęto w ramach Zintegrowanego Systemu Badań Gospodarstw Domowych, który wdrażany jest przez GUS od 1982 r.

Badania warunków bytu i jakości życia ludności były i nadal są prowadzone również przez różne placówki naukowo-badawcze. Do niedawna problematyka ta była również podejmowana w ramach tzw. centralnych i międzyresortowych problemów badawczych i dotyczyła głównie: wskaźników społecznych, pojęcia poziomu i jakości życia rodzin, minimum socjalnego, roli świadczeń społecznych, ubóstwa społecznego, uczestnictwa ludności w kulturze oraz przemian w szeroko rozumianym poziomie i strukturze konsumpcji. W rezultacie tych badań powstało już wiele publikacji a nowe ukazują się ciągle w opracowaniach artykułowych i książkowych. Niektóre z nich zostaną wykorzystane bądź powołane w niniejszym opracowaniu.

1. Poziom życia i miernikowego określania

Poziom życia jest pojęciem, którym określa się, najogólniej biorąc, jakość warunków egzystencji w sensie stopnia zaspokojenia ważniejszych potrzeb, "urządzenia się", wygody i przyjemności życia. W tym ujęciu jest to synonim najszerzej pojętych warunków życia. W takim znaczeniu — poziom życia zależy nie tylko od stopnia zaspokajania potrzeb, lecz również od ponoszonych w tym celu nakładów, tj. od ilości czasu zużytego na pracę, od uciążliwości tej pracy, jak również od sposobu używania wolnego czasu itp. W tym ujęciu społeczno-ekonomicznym w zakres poziomu życia wchodzi ogół okoliczności charakteryzujących materialne i kulturalne oraz społeczne warunki życia społeczeństwa. "Wymienić tu można m.in. warunki pracy (np. łatwość jej uzyskania, uciążliwość, długość tygodnia czy dnia pracy), poziom płac czy dochodów, spożycie, sytuację mieszkaniową, stan posiadania przez ludność trwałych dóbr konsumpcyjnych, stan opieki zdrowotnej i socjalnej, stan oświaty i kultury, wyposażenie gospodarstw domowych w wodę, gaz, energię elektryczną, kanalizację itp.

W polskiej literaturze definicję poziomu życia (lub zamiennie używanego pojęcia stopa życiowa) znaleźć można u: J. Wojtyniaka, B. Szulca, Z. Robót-

ki, M. Rakowskiego, L. Zienkowskiego, A. Luszniwicza¹. Mimo różnic formalnych w ujęciu poziomu życia u tych autorów, są one zgodne z koncepcjami komisji ekspertów ONZ, według których pojęcie poziomu życia obejmuje całokształt rzeczywistych warunków życia ludzi oraz stopień ich materialnego i kulturalnego zaspokojenia potrzeb poprzez strumień dóbr i usług odpłatnych a także pochodzących z funduszy społecznych².

Aby otrzymać obraz poziomu życia (stopy życiowej) zgodny z odczuciem społecznym, nie powinno się wykluczać z badań żadnego czynnika wywierającego istotny wpływ na społeczno-ekonomiczne warunki życia. Zdarzało się to jednak często w przeszłości na skutek niedoceniaenia któregoś czynnika lub też na skutek metodycznych trudności zmierzenia jego wpływu. Przykładem takiego, trudnego do zmierzenia, a zarazem niedocenianego zjawiska, był u nas, w bardzo niedalekiej przeszłości problem straty czasu, który ponosiła ludność z powodu panowania rynku producenta-sprzedawcy, niedostatecznego rozwoju lub złej organizacji usług, a z tego tytułu wyczekiwania w różnego rodzaju kolejkach oraz z powodu licznych wędrówek po sklepach w poszukiwaniu niektórych towarów. Wszystko to świadczy, że poziom życia ludności oznacza szeroką i bardzo złożoną kategorię ekonomiczno-socjalną oraz wymagającą wielu badań, aby ją prawidłowo rozpoznać i określić.

Poziom życia można rozpatrywać z różnych punktów widzenia. Na przykład w ramach danego obszaru (kraju, regionu) poziom życia może być rozpatrywany w trzech różnych płaszczyznach: 1) w odniesieniu do całej ludności, 2) w oddzielnych grupach ludności np. robotników przemysłowych lub rolnych, rolników indywidualnych, pracowników umysłowych, 3) a także w odniesieniu tylko do rodzin, które różnią się poziomami dochodów. W pierwszym przypadku rozpatrywania uzyskujemy dane średnie, charakteryzujące ogólny poziom życia ludności, w drugim przypadku pokazuje się poziom życia poszczególnych grup społeczno-zawodowych a w trzecim zaś poziom życia rodzin o różnej wielkości dochodów. Tylko łączne rozpatrywanie wszystkich trzech aspektów tych płaszczyzn badawczych może dać wierzną i niezbędną charakterystykę poziomu życia ludności danego kraju, czy regionu gospodarczego lub poszczególnych typów rodzin.

Poza tym, aby ocenić prawidłowo poziom życiowy danej grupy ludności, nie wystarcza znać tylko jego poszczególne elementy, ale należy go porównać:

- z poziomem występującym w poprzednich latach,
- z poziomem występującym w innych rejonach gospodarczych,
- ze stopniem zaspokajania potrzeb ustalanych w ramach różnego rodzaju standardów bądź wzorców.

Pierwszy uzyskany wskaźnik nazwać można indeksem zmian, drugi indeksem poziomu regionalnego a trzeci indeksem stopnia zaspokojenia potrzeb.

¹ Patrz: J. Wojtyniak, *Stopa życiowa*, w: Mała Encyklopedia Ekonomiczna, Warszawa 1961, s. 661 - 662; B. Szulc, *Stopa życiowa w teorii i praktyce*, *Życie Gospodarcze* 1969, nr 11; Z. Robótka, *Pojęcie poziomu życiowego*, *Życie Gospodarcze* 1959, nr 44; M. Rakowski, *Pojęcie, wycena i analiza poziomu życia*, *Ekonomista* 1976, nr 3; L. Zienkowski, *Poziom życia - metody mierzenia i oceny*, PWE, Warszawa 1979; A. Luszniwicz, *Statystyka społeczna*, PWE, Warszawa 1982.

² Patrz: *United Nations, Report on International Definition and Measurement of Standards and Levels of Living*, New York 1954; oraz *Handbook on Social Indicators*, Statistical Office, "Studies in Methods", Series F, No. 49, New York 1989.

W praktyce uproszczone badania poziomu życia polegają na ustalaniu rozmiarów zjawisk uznanych w danych warunkach za podstawowe symptomy dobrobytu społecznego. Nie wszystkie jednak symptomy są bezpośrednio mierzalne. Wiele spośród okoliczności charakteryzujących społeczne i ekonomiczne warunki życia są trudne do ścisłego pomiaru. Dla każdego z tych zjawisk należy zatem szukać dalszych mierników aż do otrzymania w miarę wiarygodnych mierzalnych wskaźników poziomu życia³. Na przykład - poszukując właściwych mierników dla oceny sytuacji mieszkaniowej społeczeństwa można rozważać kilka wariantów rozwiązań: przeciętną liczbę osób przypadającą na izbę, albo mieszkanie, lub przeciętną liczbę rodzin przypadającą na mieszkanie, czy też powierzchnię lub nawet kubaturę pomieszczeń mieszkalnych, przypadającą przeciętnie na 1 osobę, stopień wyposażenia mieszkań itp.

Postępując w ten sposób otrzymuje się system mierników charakteryzujących pośrednio warunki bytowe społeczeństwa. Opublikowany w 1954 r. raport Organizacji Narodów Zjednoczonych w sprawie ujednoczenia definicji i metod pomiaru poziomu życia ludności zalecał już wówczas stosowanie ponad 40 różnych mierników⁴. Natomiast polski wykaz wskaźników z zakresu statystyki społeczno-demograficznej ludności zalecał stosowanie aż 243 wskaźników społecznych pogrupowanych w 16 podsystemach⁵. Taka zbytnia - moim zdaniem - rozbudowa systemu mierników analitycznych ma swoje złe strony; w powodzi szczegółów można zagubić obraz całości. Trudne jest bowiem, jeżeli nie wręcz niemożliwe, wyrobienie sobie ogólniejszego poglądu na temat poziomu życia na podstawie zestawienia dziesiątek a nawet setek różnych mierników, z których każdy istotny jest dla oceny dobrobytu społecznego, ale dotyczy tylko jednego i to bardzo wąskiego poziomu życia. Dlatego też — moim zdaniem — obok wskaźników szczegółowych stosować można i należy mierniki syntetyczne, których zadaniem jest próba ogólniejszej oceny warunków życia ludności.

Miernikami takimi są z reguły wskaźniki wielkości dochodu narodowego przypadającego na 1 mieszkańca, globalna wielkość spożycia na osobę, poziom płac nominalnych i realnych zatrudnionych, wysokość dochodów nominalnych i realnych rolników indywidualnych itd. Trzeba jednak podkreślić, że syntetyczne wskaźniki poziomu życia mogą mieć dużą wartość tylko przy stawianiu ogólnej diagnozy, natomiast są mało przydatne przy analizie szczegółowej i podejmowaniu konkretnych decyzji społecznych czy ekonomicznych⁶. Największą przydatność mierniki syntetyczne mogą mieć w porównaniach międzynarodowych i międzyregionalnych oraz mogą służyć przy

³ Por. J. Piasny, *Metodologiczne problemy badań warunków życiowych rodzin polskich*, w: *Roczniki Socjologii Rodziny*, t. III, Poznań 1991, s. 9.

⁴ Grupy wskaźników, które komisja ONZ proponowała miały uwzględniać: a) warunki zdrowotne łącznie z demograficznymi, b) wyżywienie, c) oświecenie łącznie z piśmiennością i kwalifikacjami zawodowymi, d) warunki pracy, e) stan i możliwości zatrudnienia, f) transport, g) mieszkanie łącznie z wyposażeniem gospodarstw domowych, h) ogólne spożycie i akumulację, i) ubranie, j) wypoczynek i zabawy, k) ubezpieczenia społeczne.

⁵ A mianowicie: ludność i rodzina, nauka i wykształcenie, siła robocza i aktywność zawodowa, struktura społeczno-zawodowa ludności, dochody ludności, spożycie, stan zdrowia ludności, warunki mieszkaniowe, kultura, kultura fizyczna, turystyka, turystyka i wypoczynek, budżet czasu ludności, ubezpieczenia społeczne, usługi komunalno-bytowe, warunki pracy i ochrona pracy, ochrona środowiska, udział ludności w życiu społeczno-politycznym. Patrz: *Wykaz wskaźników statystyki społeczno-demograficznej*, GUS, Warszawa 1981.

⁶ Zob. L. Zienkowski, *Poziom życia - metody mierzenia i oceny*, (wyd. cyt.), s. 197.

porządkowaniu krajów według osiągniętego poziomu rozwoju gospodarczego oraz ogólnego poziomu życia.

Najbardziej syntetycznym miernikiem materialnego poziomu życia jest globalna wielkość spożycia bieżącego przypadającego przeciętnie na jednego mieszkańca w ciągu roku. Zaznaczyć jednak tutaj należy, że przy sprowadzaniu do wspólnego mianownika rozmiarów spożycia różnych artykułów i usług napotyka się na liczne trudności. Jedynie sensowną i praktycznie zastosowalną jednostką miary dla spożycia różnych usług i artykułów jest ich wartość pieniężna. Wartość pieniężna spożycia jednakże zmienia się w różnych okresach nie tylko z powodu różnic ilościowych, ale często z powodu różnic w systemach i proporcjach cen. Dlatego aby uzyskać obraz wiarygodny trzeba stosować jednolity system cen we wszystkich okresach, by otrzymać w rezultacie tzw. wskaźnik fizycznych rozmiarów spożycia. Treść tego wskaźnika zależeć jednak będzie od przyjętego układu cen i od tego jaki zakres nadaje się pojęciu spożycia. Możemy bowiem mówić o spożyciu tylko w odniesieniu do dóbr materialnych i usług materialnych albo o spożyciu uwzględniającym także takie usługi niematerialne, jak: usługi służby zdrowia, oświaty, czy wreszcie usługi administracji, sądownictwa, bezpieczeństwa osobistego itp.

Wskaźnik globalnej wielkości spożycia jest najbardziej syntetycznym wskaźnikiem poziomu życia ale również nie jest wolny od różnych zastrzeżeń, a to dlatego, że nie obejmuje okoliczności bardzo istotnych dla oceny dobrobytu materialnego ludności. Wskaźnik ten może zawierać pewne niedokładności z uwagi na to, że część usług przekazywanych jest ludności nieodpłatnie lub tylko częściowo odpłatnie. Trudne jest zatem - jeśli nie wręcz niemożliwe - dokonanie ich prawidłowej wyceny np. w zakresie usług lekarskich, kształcenia i wychowania, ogólnej administracji, bezpieczeństwa osobistego itp. Ponadto wskaźnik ten nie uwzględnia ruchu oszczędności, stanu zapasów, a często i stanu trwałych środków konsumpcyjnych u konsumentów. Nie uwzględnia również rozkładu spożycia na poszczególne grupy ludności oraz nie mówi o strukturze spożywanych artykułów i usług. Mimo tych braków wskaźnik ten jest jednym z najbardziej syntetycznych wskaźników obrazujących materialny poziom życia ludności.

Innym syntetycznym wskaźnikiem poziomu życiowego są - jak wspomniano już wyżej - płace realne w przypadku pracowników najemnych, a dochody realne w odniesieniu do indywidualnych rolników⁷. Płace realne czy dochody realne nawet najlepiej obliczone są jednak dalekie od reprezentatywności z punktu widzenia rzeczywistego poziomu życiowego ludności.

Powszechnie stosowaną metodą obliczania płac i dochodów realnych jest konfrontacja zmian płac i dochodów nominalnych z cenami takiego koszyka dóbr i usług, którego zawartość jest zbliżona do rzeczywistych proporcji spożycia w poszczególnych grupach dochodów ludności. W praktyce wskaźnik

⁷ Przez płacę realną względnie dochód realny rozumie się ilość artykułów lub usług, jakie można nabyć za płacę względnie dochód nominalny, w danym czasie, przy danym systemie cen. Płaca realna względnie dochód realny są zatem ilorazem płacy, względnie dochodu nominalnego, dzielonej przez wartość pieniężną zespołu artykułów i usług (tzw. koszyka) nabywanych przez ludność w tym samym okresie.

płacy czy dochodu realnego oblicza się dzieląc wskaźnik przeciętnej płacy względnie dochodu nominalnego przez wskaźnik kosztów utrzymania, a wynik mnoży się przez 100.

W warunkach Polski do obliczenia płac realnych posługujemy się z reguły wskaźnikiem przeciętnej płacy nominalnej ogółu ubezpieczonych w Zakładzie Ubezpieczeń Społecznych z tytułu zatrudnienia oraz wskaźnikiem kosztów utrzymania, obliczonym przy wykorzystywaniu materiałów z badań budżetów rodzinnych. Wskaźnik kosztów utrzymania oblicza się w oparciu o wyniki badań budżetów rodzinnych, na podstawie których corocznie opracowuje się tzw. koszyk dóbr i usług nabywanych przez ludność; z reguły koszyk ten złożony jest z kilkuset grup artykułów i usług. Podstawą obliczeń, wskaźnika kosztów utrzymania, są ceny towarów i usług przyjętych do "koszyka".

Praktycznie biorąc obliczenia wskaźnika kosztów utrzymania dokonuje się według wzoru:

$$J = \frac{q_0 pl}{q_0 p_0}$$

gdzie: q_0 — oznacza ilość artykułów i usług nabywanych przez przeciętną rodzinę w okresie poprzedzającym okres badany;

p_0 — oznacza ceny artykułów i usług płacone przez przeciętną rodzinę w okresie poprzedzającym okres badany;

pl — ceny artykułów i usług płacone przez przeciętną rodzinę w okresie badanym.

Trzeba jednak pamiętać, że na to, by wskaźnik płacy realnej prawidłowo odzwierciedlał różnicę siły nabywczej, płacy nominalnej czy dochodu nominalnego, należy oprzeć go na możliwie zbliżonym do rzeczywistości wskaźniku kosztów utrzymania. Porównania płacy realnej i dochodów realnych w czasie i przestrzeni nie są łatwe, ponieważ w różnych okresach, krajach a nawet regionach, mamy do czynienia z innym rzeczywistym koszykiem nabywanych przez ludność towarów i usług. Nie ma większych kłopotów, jeśli "koszyki" rzeczywiście są do siebie zbliżone. Jeżeli natomiast różnią się poważnie, a dotyczy to zwykle odległych okresów, to trudności porównań wzrastają niepomierne. Z tych względów wskaźniki płacy realnej i dochodów realnych nie są idealnymi miernikami zmian poziomu życia ludności⁸.

2. Jakość życia i mierniki ją określające

W badaniach poziomu życia ludności eksponuje się głównie stopień zaspokojenia potrzeb materialnych. Natomiast przez jakość życia rozumie się najczęściej te wszystkie elementy życia człowieka, które związane są z faktem jego istnienia, bycia kimś i odczuwania różnych stanów emocjonalnych, wpływających np. z faktu posiadania rodziny, kolegów, przyjaciół itp.⁹.

⁸ Por. J. Piasny, *Metodologiczne problemy badań...*, wyd. cyt., s. 12.

⁹ Por. T. Słaby, *Poziom życia, jakość życia*, Wiadomości Statystyczne 1990, nr 6, s. 8.

T. Słaby uważa, że poziom życia winno określać się w oparciu o zbiór mierników obiektywnych (ilościowych i wartościowych), natomiast jakość życia oceniać się powinno głównie za pomocą mierników (wskaźników) subiektywnych. Te pierwsze bowiem rejestrują istniejący rzeczywisty stan rzeczy, np. poziom i strukturę dochodów, wydatków, konsumpcji, tymczasem te drugie informują o tym jak ten stan jest postrzegany i oceniany przez poszczególne osoby lub grupy społeczne. Właśnie te wskaźniki nadają się do oceny jakości życia, rozumianego jako poziomu zadowolenia człowieka ze stopnia zaspokojenia jego różnorodnych potrzeb¹⁰.

Mierniki subiektywne można, z grubsza biorąc, podzielić na te, które wyrażają oceny wartościujące oraz te, które dotyczą zamierzeń respondentów. Oceny wartościujące to w szczególności charakterystyki stopnia satysfakcji (np. z pracy, mieszkania, z sytuacji materialnej itp.) oraz samooceny (np. czy ma się wystarczające przygotowanie do wykonywanej pracy, samooceny poziomu posiadanych dochodów, zamieszkiwanego mieszkania, standardu świadczonych usług itp.).

Mierniki określające zamierzenia mają na celu zbadanie potencjalnych preferencji i głównie odnoszą się do preferencji w sferze konsumpcji, np. odpowiedzi na pytania dotyczące kierunków wydatkowania dodatkowych dochodów czy odłożonych oszczędności pieniężnych. Stosowanie mierników subiektywnych wzbogacać może rozeznanie przebiegu rzeczywistych procesów społecznych. Pozwalają one na pomiar przemian jakościowych¹¹.

Dla badania istniejącego stanu i przemian społecznych jakościowych w szczególności, istotne znaczenie mogą mieć też miary w postaci standardów i wzorców, pomagające określić stopień zaspokojenia potrzeb oraz stopień uzyskiwanych satysfakcji. Dotyczyć to może, np. porównania osiągniętego poziomu spożycia z normami obliczeniowymi i wskazywanymi przez fizjologów żywienia. Czyniąc takie porównania trzeba jednak pamiętać, że oceny są ważne jedynie dla określonego kręgu osób, że same normy ulegają także zmianom w czasie pod wpływem rozwoju społeczno-gospodarczego, różnic klimatycznych oraz naśladownictwa jakości życia bogatszych sąsiadów.

Wskaźniki oceny życia podzielić można na globalne i cząstkowe. Te pierwsze informują o syntetycznej ocenie zaspokajania potrzeb, odnoszą się do łącznej, całościowej satysfakcji, uzyskiwanej we wszystkich istotnych dziedzinach życia. Wskaźniki cząstkowe natomiast dostarczają informacji o zadowoleniu z konkretnej dziedziny życia lub określonej grupy potrzeb¹².

Badania jakości życia ludności rozwinęły się w Polsce na szerszą skalę dopiero w latach osiemdziesiątych. Poprzedziły je kilkuletnie prace teoretyczne prowadzone głównie w Zakładzie Badań Statystyczno-Ekonomicznych

¹⁰ J. Rutkowski, *Badania jakości życia*, w: *Jakość życia i warunki bytu*, Biblioteka Wiadomości Statystycznych, t. 40, GUS, Warszawa 1991, s. 33.

¹¹ Patrz: L. Zienkowski, *Subiektywne i obiektywne mierniki oraz standardy w badaniach przemian społecznych*, *Wiadomości Statystyczne* 1981, nr 12, s. 10.

¹² J. Rutkowski, *Badania jakości życia*, w: *Jakość życia i warunki bytu*, wyd. cyt., s. 35.

GUS-u i w Instytucie Filozofii i Socjologii PAN. W rezultacie powstało na ten temat szereg publikacji¹³ oraz opracowano ogólną koncepcję badań ankietowych, którą po raz pierwszy empirycznie zrealizowano w III kwartale 1988 r.¹⁴

W badaniu tym obok analizy zaspokojenia potrzeb materialnych ludności uwzględniono w szczególności stopień zaspokojenia potrzeb społecznych, intelektualnych i emocjonalnych w rodzinach. Zbadano głównie ten stopień z punktu widzenia subiektywnych ocen respondentów i ich odczuwanych satysfakcji z osiągniętego poziomu zaspokojenia potrzeb.

Badania te przeprowadzono na próbie osób wylosowanych z gospodarstw domowych, podlegających badaniom budżetów rodzinnych. Zrealizowano 2604 ankiety, a badaniem objęto tylko osoby dorosłe (powyżej 18 lat). W próbie jednak najwięcej było osób w wieku powyżej 34 lat (72,8%) oraz duży odsetek ludzi biernych zawodowo (38,9%)¹⁵, co oczywiście zmniejszyło reprezentatywność wyników badań. Osoby bierne zawodowo znacznie rzadziej bowiem wykazywały zadowolenie z życia i wielu spraw bytowych niż osoby czynne zawodowo.

Badanie miało na celu uzyskanie informacji z zakresu:

- subiektywnych ocen ogólnego zadowolenia z życia i różnych jego dziedzin,
- ogólnej oceny własnych warunków życia na tle ogólnokrajowym,
- wskazania trudności życia codziennego oraz przewidywanych szans na sukces i poprawę,
- szczegółowych ocen stopnia zaspokojenia różnorodnych potrzeb (np. materialnych, mieszkaniowych, rodzinnych, zawodowych, samorealizacji itd.) oraz ich wpływu na jakość życia.

W ankietach pytano respondentów o pogląd na jakość życia w 16 dziedzinach, uznanych za najistotniejsze mierniki udanego życia. Zadowolenie bądź niezadowolenie z poszczególnych dziedzin życia określali badani w 5-stopniowej skali ocen:

1 — niezadowolony,	2 — raczej niezadowolony
3 — trudno ocenić,	4 — raczej zadowolony
5 — zadowolony.	

W rezultacie uzyskanych odpowiedzi obliczono średnie dla poszczególnych dziedzin życia, w kolejności od najwyższej do najniższej wartości wskaźnika zadowolenia, o czym informuje tabela 1.

Z danych zawartych w tabeli 1 wynika, że w zdecydowanej większości przypadków badani czerpali satysfakcję z życia rodzinnego, a przede wszystkim z dzieci, a także z kontaktów międzyludzkich, przyjaciół i sąsiedztwa. Najmniej zadowolenia sprawiały badanym sprawy ogólnokrajowe (realizacja zasad demokracji) oraz sprawy związane z samopoczuciem i wypoczynkiem oraz sytuacją materialną i własnym zdrowiem.

¹³ L. Zienkowski, *Subiektywne i obiektywne mierniki oraz standardy w badaniach przemian społecznych*, wyd. cyt., oraz T. Dmoch i J. Rutkowski, *Badanie poziomu i jakości życia*, Wiadomości Statystyczne 1985, nr 10.

¹⁴ J. Rutkowski, *Jakość życia. Koncepcja i projekt badania*, Zeszyt nr 162 z serii "Z prac ZBSE", Warszawa 1987.

¹⁵ E. Sierżputowska, *Jakość życia*, Wiadomości Statystyczne 1989, nr 7, s. 5.

Tabela 1.

Samooceńcy zadowolenia z życia i różnych jego dziedzin (1988 r.)

Lp.	Wyszczególnienie	Wskaźnik satysfakcji	Procent zadowolonych
1	Dzieci (satysfakcja z własnych dzieci)	4,71	77,3
2	Posiadanie przyjaciół	4,54	68,2
3	Życie osobiste	4,29	59,1
4	Miejsce zamieszkania (miejsowość i dzielnica)	4,21	53,6
5	Sąsiedzi (ludzie mieszkający obok)	4,19	45,5
6	Praca zawodowa	3,88	33,5
7	Prowadzenie gospodarstwa domowego (dbanie o dom)	3,78	27,8
8	Warunki mieszkaniowe	3,45	33,9
9	Wykształcenie	3,37	32,0
10	Pozycja społeczna	3,36	16,5
11	Zdrowie	3,07	20,3
12	Samopoczucie psychiczne	2,99	16,1
13	Sposób spędzania czasu wolnego	2,96	18,7
14	Sytuacja materialna	2,85	11,9
15	Ilość czasu wolnego	2,80	18,9
16	Realizacja zasad demokracji w kraju	2,50	4,4
17	Zadowolenie z życia – ogólnie	3,73	18,8

Źródło: E. Sierzputowska, *Jakość życia*, Wiadomości Statystyczne 1989, nr 7, s. 5.

W badaniu pytano także o subiektywną ocenę hierarchii wartości poszczególnych dziedzin życia, przy czym respondent z 14 mógł wskazać tylko 5 najwyżej cenionych. W rezultacie poszczególne dziedziny uzyskały następujący procent głosów:

1. Zdrowie – 93,6%
2. Rodzina – 87,9%
3. Sytuacja materialna – 63,2%
4. Mieszkanie – 63,2%
5. Zadbany dom – 26,6%
6. Samopoczucie psychiczne – 25,5%
7. Praca zawodowa – 25,3%
8. Przyjaciele, dobrzy znajomi – 22,7%
9. Sąsiedzi – 18,7%

Na znacznie dalszych miejscach znalazły się: realizacja zasad demokracji w kraju (13%), miejsce zamieszkania (11,6%), czas wolny (10,9%), wykształcenie (9,9%) i pozycja społeczna (0,6%). Wynika z tego, że najbardziej cenionymi wartościami, poza powszechnie wymienianym zdrowiem były wartości rodzinne i materialne, w tym także mieszkanie. Najmniej natomiast ważnym dla jakości życia badanych były pozamaterialne czynniki statusu społecznego np. pozycja społeczna.

Wśród najbardziej cenionych wartości rodzina stanowiła dla ogromnej większości badanych główne źródło satysfakcji życiowej. Natomiast sytuacja materialna była jednym z poważniejszych powodów niezadowolenia. Na da-

lekich miejscach w hierarchii wartości znalazły się: czas wolny, miejsce zamieszkania i sprawy ustrojowe¹⁶.

Przedstawione badanie spełniło różnego rodzaju cele:

- dało obraz stanu satysfakcji społecznej w różnych dziedzinach życia w określonym momencie czasowym,
- pozwoliło określić przydatność i wartość merytoryczną poszczególnych wskaźników jakości życia,
- pozwoliło oszacować związki łączące poszczególne zmienne w ramach modelu jakości życia,
- wykazało, że wskaźniki subiektywne mogą być istotnym uzupełnieniem wskaźników obiektywnych, nie można jednak przeceniać ich walorów użytkowych i trzeba zachować dużą ostrożność w interpretacji uzyskanych za ich pomocą subiektywnego obrazu rzeczywistości.

W tym nurcie badań (subiektywistycznych) "jakość życia" utożsamiana jest z satysfakcją uzyskiwaną przez ludzi w różnych sferach ich egzystencji, bądź też uznawana jako najbardziej miarodajny wskaźnik jakości życia. Podkreślić jednak wypada, że dla tej oceny, aby była bardziej wszechstronna, należy korzystać zarówno z danych obiektywnych, jak i subiektywnych. Dane te bowiem wzajemnie się uzupełniają i ujmowane łącznie oraz wnioski płynące z ich konfrontacji mogą dać całościowy i miarodajny obraz sytuacji społecznej, czy jak to nazywa J. Rutkowski obraz jakości życia "sensu largo"¹⁷

3. Budżety gospodarstw domowych źródłem informacji o poziomie życia rodzin

Podstawowymi źródłami informacji o poziomie życia i jego przemianach są wyniki uzyskiwane w ramach badań budżetów gospodarstw domowych, rachunkowości rolnej gospodarstw indywidualnych, statystyki obrotu towarowego, reprezentacyjnych badań ankietowych, spisów powszechnych itp. Z punktu widzenia oceny życia rodzin największą przydatność mają wyniki badań budżetów gospodarstw domowych.

Zaznaczyć należy, że prowadzenie gospodarstwa domowego najczęściej odbywa się w rodzinie, czyli w zespole osób powiązanych ze sobą bliskim pokrewieństwem. Zdarzają się jednak coraz częściej przypadki, że gospodarstwo domowe tworzą osoby ze sobą nie spowinowaczone bądź rodziny z osobami obcymi. Z tych względów w badaniach prowadzonych w Polsce stosuje się określenie budżetów gospodarstw domowych a nie budżetów rodzinnych. Biorąc jednak pod uwagę znaczną przewagę rodzinnych gospodarstw domowych można, z pewnym przybliżeniem, wyniki uzyskane z badań gospodarstw domowych odnieść do gospodarstw rodzinnych.

Z uwagi na ogromną ilość rodzin (w Polsce około 11 mln) badania te prowadzi się metodą reprezentacyjną, wybierając do badań średnio 1 gospodarstwo domowe na tysiąc, czyli bada się próbkę składającą się z około 11

¹⁶ Szczegółowe wyniki badań satysfakcji z życia w różnych układach społeczno-demograficznych omawia E. Sierzputowska w artykule: *Jakość życia*, wyd. cyt., s. 5 - 10.

¹⁷ J. Rutkowski, *Jak badać jakość życia*, Wiadomości Statystyczne 1988, nr 5, s. 42.

tyśnię gospodarstw domowych. Badania prowadzone metodą reprezentacyjną dają możliwość uogólnienia z określonym błędem, uzyskanych wyników na wszystkie gospodarstwa domowe w kraju. Dodać należy, że od 1982 r. GUS stosuje w tych badaniach dodatkowo metodę rotacyjną badanych rodzin w ciągu roku¹⁸. We wcześniej badania te prowadzone były metodą ciągłą, która opierała się na badaniu tych samych gospodarstw przez cały rok a często i dłużej. Zmiana ta została spowodowana dość częstą odmową rodzin w uczestniczeniu z różnych przyczyn w badaniach. Zastosowanie metody rotacyjnej zwiększyło efektywność i wiarygodność uzyskiwanych wyników w ramach tych badań.

Zastosowana od 1982 r. kwartalna rotacja gospodarstw domowych o cyklu rocznym oznacza, że w ciągu roku podejmują badania, w każdym kwartale inne gospodarstwa domowe. Każde z nich prowadzi zapisy w specjalnych książeczkach budżetowych w ciągu kwartału. Badanie w poszczególnych kwartałach następnego roku obejmuje 2/3 rodzin prowadzących zapisy w analogicznych kwartałach roku poprzedniego, a 1/3 wylosowanych rodzin wchodzi do badania po raz pierwszy. Postępowanie takie jest powtarzane w czterech kolejnych latach. Po tym następuje generalna wymiana badanej próby gospodarstw domowych¹⁹.

Badaniami budżetów rodzinnych objęte są gospodarstwa domowe reprezentujące cztery podstawowe grupy społeczno-ekonomiczne ludności w kraju, a mianowicie:

- gospodarstwa pracownicze,
- gospodarstwa pracowniczochłopskie,
- gospodarstwa chłopskie,
- gospodarstwa emerytów i rencistów.

Badaniami - jak dotąd - nie objęto gospodarstw domowych, w których skład wchodzi:

- osoby pracujące na rachunek własny poza rolnictwem indywidualnym (np. prowadzenie warsztatu rzemieślniczego, własnego sklepu, piekarni, jadłodajni itp.),
- osoby wykonujące wolne zawody (np. prywatna praktyka lekarska, adwokacka, pośrednictwo w sprzedaży nieruchomości itp.),
- osoby mieszkające w internatach, domach studenckich i innych gospodarstwach tzw. zbiorowego zakwaterowania oraz
- obywatele państw obcych.

Szacowano, że do 1991 roku, badania budżetów rodzinnych pokrywały około 85% reprezentację ogółu rodzin w kraju²⁰. Udział ten w ostatnich dwóch latach spadł z uwagi na szybki proces prywatyzacji wielu zawodów.

Badania budżetów gospodarstw domowych prowadzą wojewódzkie urzędy statystyczne, a ściślej wchodzące w ich skład oddziały badań społecznych. Nadzór merytoryczny nad przebiegiem tych badań sprawuje Główny

¹⁸ Budżety gospodarstw domowych w 1991 r., Materiały i Opracowania Statystyczne, GUS, Warszawa 1992, s. XII.

¹⁹ Szczegółowy opis metodologii i metodyki badań budżetów rodzinnych znajduje się w opracowaniu pt.: *"Metodyka i organizacja badań budżetów gospodarstw domowych"*, opublikowanej w ramach serii *"Zeszyty Metodyczne"* nr 62, GUS, Warszawa 1986.

²⁰ Źródło: Budżety gospodarstw domowych w 1991 r., wyd. cyt., s. XIII.

Urząd Statystyczny - Departament Badań Społecznych i Demograficznych. Bezpośredni nadzór i doradztwo w zakresie prowadzonych zapisów przez wylosowane do badań rodziny sprawują specjaliści instruktorzy będący pracownikami wojewódzkich urzędów statystycznych. Każdy z nich w ciągu kwartału kontaktuje się z 12 rodzinami, co oznacza, że w ciągu roku instruktor organizuje i sprawuje nadzór nad 48 rodzinami.

Źródłem informacji o przychodach i rozchodach (pieniężnych i niepieniężnych) każdego badanego gospodarstwa domowego jest "Książeczka budżetowa", w której gospodarstwo dokonuje zapisów przez okres dwóch tygodni, a następnie przekazuje instruktorowi do analizy i opracowania. Przez następne dwa tygodnie w miesiącu badana rodzina rejestruje swoje przychody w następnej książeczce. Wykazane przez rodzinę w książeczce budżetowej dane są przez instruktorów porównywane z informacjami przekazywanymi do WUS przez zakłady pracy w formie socjalnych sprawozdań i jeśli zachodzi potrzeba są odpowiednio korygowane.

Zasadniczym celem badania budżetów rodzinnych jest uzyskanie informacji o poziomie i zróżnicowaniu występującym w zakresie przychodów i wydatków na różne cele życiowe. Ponadto dostarczają one informacji o źródłach utrzymania, o składzie demograficzno-zawodowym rodzin, o poziomie odżywiania się, o warunkach mieszkaniowych oraz o wyposażeniu gospodarstw domowych w dobra trwałego użytku. Dostarczają one zatem ważnych informacji o obiektywnych warunkach życia rodzin w okresach sprawozdawczych i pozwalają porównywać je w dłuższych okresach. Badania budżetów rodzinnych należą jednak do jednych z najtrudniejszych badań statystycznych.

Pewnym mankamentem rodzinnych zapisów budżetowych jest niepełne ujawnianie wydatków na różnego rodzaju używki, w szczególności na alkohol i tytoń. Często wydatki na te cele ukrywa się w innych pozycjach budżetu. Ten fakt ma miejsce jednak nie tylko w Polsce ale także w innych krajach. Z tego względu też o spożyciu napojów alkoholowych i wyrobów tytoniowych wnioskuje się nie na podstawie wyników budżetów rodzinnych a na podstawie statystyki ich produkcji i sprzedaży detalicznej.

Mimo tych pewnych niedoskonałości uzyskiwanych wyników, w badaniach budżetów rodzinnych, stanowią one bardzo cenne źródło informacji o warunkach i poziomie życia rodzin o różnej strukturze społeczno-zawodowej, dochodowej i demograficznej. Są one pod tym względem niezastąpionym źródłem informacji o stopniu zróżnicowania sytuacji materialnej poszczególnych typów rodzin oraz racjonalności ich odżywiania się.

4. Rachunkowość rolna źródłem informacji o poziomie życiowym rodzin rolników indywidualnych

Podobną rolę, jaką w badaniu warunków życia ludności spełniają budżety gospodarstw domowych, w stosunku do rolników indywidualnych pełnią ciągle badania rachunkowości rolnej²¹. Wyniki z tych badań ogłaszane corocznie

²¹ M. Czerniewska, *Rachunkowość rolna gospodarstw indywidualnych w Polsce i w innych krajach*, Zeszyty i Materiały IER, Z. 140, Warszawa 1967, s. 6 - 7.

cznie w specjalnej publikacji przygotowywanej przez Instytut Ekonomiki Rolnej i Gospodarki Żywnościowej w Warszawie pt. "Wyniki rachunkowości rolnej gospodarstw indywidualnych".

Zbiorowość gospodarstw rolnych prowadzących rachunkowość nie stanowi próby losowej (tak jak w przypadku budżetów domowych), lecz jest próbą dokonaną w sposób celowy. Wynika to z faktu, że obowiązuje całkowita dobrowolność podjęcia trudu prowadzenia ksiąteczek rachunkowych. Jest to zadanie dość trudne i wyszukanie chętnych do bezpłatnego i skrupulatnego prowadzenia zapisów nie jest łatwe. Z reguły zgadzają się na prowadzenie ksiąg rachunkowych rolnicy światlejsi, którzy rozumieją sens badań i którzy prowadzą swe gospodarstwa rolne na wyższym poziomie niż gospodarstwa przeciętne w kraju. Średniorocznie około 1500 - 1600 gospodarstw podejmuje się tego trudu.

Po zakończeniu roku sprawozdawczego książki rachunkowe przekazywane są do Instytutu i tam są analizowane i zestawia się różnego rodzaju bilanse oraz syntezy obrazujące całą działalność gospodarstwa rolnego. Syntezy opracowywane są według odpowiednich układów, ale głównie w odniesieniu do:

- produkcji globalnej oraz dochodów rolniczych,
- dochodów spoza gospodarstwa,
- bilansów materiałowo-pięniężnych,
- wskaźników intensywności i wydajności pracy,
- poziomu i struktury spożycia,
- wyposażenia gospodarstw domowych rolników w dobra trwałego użytku itp.

Wyniki rachunkowości rolnej mają znacznie szerszy zakres niż rezultaty osiągnięte w ramach badań budżetów gospodarstw domowych. Obrazują one bowiem nie tylko procesy wytwarzania i podziału dochodów ale także nakłady produkcyjne dla gospodarstw jako warsztatów pracy. Głównym ich celem jest ustalenie efektów i sposobów gospodarowania.

Wśród wyników rachunkowości rolnej jest jednak wiele danych, które pozwalają określić poziom życia lub poszczególne jego elementy tej grupy ludności w przeliczeniu na jednego członka rodziny w ujęciu wartościowym a także w jednostkach fizycznych, w przypadku żywności. I tak z rachunkowości pod tym względem dowiadujemy się o wielkości dochodów rolniczych, dochodów osobistych (dochód rolniczy + dochód spoza gospodarstwa) poziomie i strukturze wydatków piēniężnych, o poziomie konsumpcji żywności oraz o wielkości i kierunkach akumulacji. Dzięki tym wynikom badań uzyskuje się informacje służące do określania poziomu i zmian w warunkach życiowych tej grupy rodzin. Są to materiały, których nie można uzyskać w ramach innych badań oraz masowych źródeł statystycznych. Są one zatem bardzo cennym źródłem informacji pod tym względem i trudno a wręcz niemożliwym jest zastąpienie ich innymi badaniami.

Podkreślić jednakże trzeba, że wyników uzyskanych z badań rachunkowości rolnej nie można mechanicznie odnosić jako przeciętnych odnoszących się do całej zbiorowości gospodarstw chłopskich. Wynika to z dwóch podstawowych przyczyn:

- odmiennej struktury zbiorowości gospodarstw badanych w stosunku do rzeczywistej struktury występującej w kraju czy w regionie,
- wyższej produktywności gospodarstw badanych w stosunku do ogółu gospodarstw chłopskich.

Pierwszy czynnik w pewnej mierze jest eliminowany, gdyż od szeregu lat wyniki oblicza się w postaci średnich arytmetycznych ważonych, gdzie wagami są rzeczywiste liczby i struktury gospodarstw obliczane przez GUS²². Drugi czynnik nie daje się jednak bezpośrednio wyeliminować. Można jedynie pośrednio wnioskować na podstawie różnic w produktywności gospodarstw prowadzących rachunkowość rolną i ogółu gospodarstw określonej na podstawie statystyki masowej GUS. Z reguły wyniki gospodarstw rachunkowych są pod tym względem wyższe o 10 do 25%. Z tych względów trzeba pamiętać, że poziom życia przedstawiony na podstawie wyników badań rachunkowości rolnej odnosi się do zamożniejszej części rodzin chłopskich. Chcąc uzyskać wyniki zbliżone do przeciętnej rodziny chłopskiej należy dokonać szeregu korekt w oparciu o szczegółowe badania, tak w odniesieniu do różnic w produktywności, jak i dochodowości oraz w wydatkach na akumulację i na różne dziedziny spożycia.

5. Badania ankietowe źródłem informacji o różnych aspektach poziomu i jakości życia

W rozpoznaniu poziomu życia rodzin obok badań ciągłych, jakimi są badania budżetów domowych gospodarstw domowych i rachunkowości rolnej, stosuje się reprezentacyjne badania ankietowe dotyczące warunków życia ludności. Szczególne zastosowanie mają one jednak w badaniach jakości życia. Ankiety są jednym z najszybszych sposobów badania zjawisk masowych, ze względu na stosunkową łatwość ich przeprowadzenia. Ważnym elementem tego typu badań jest jednak sprawa dokładności wyboru losowego części zbiorowości, którą pragnie się zbadać, gdyż na podstawie tej próbki ma się wnioskować o całej zbiorowości. Inaczej mówiąc próbka badana powinna być reprezentatywna, możliwie najbardziej zbliżona do struktury zbiorowości generalnej²³.

Badania ankietowe polegają na gromadzeniu informacji drogą zadawania pytań wybranej losowo liczbie osób, poprzez zwracanie się do nich z prośbą o udzielenie informacji. Charakterystyczną cechą ankiety jest więc pośredniość badań. Pożyteczne dla przebiegu badania jest wprowadzenie, przed rozpoczęciem badań, ankiety pilotażowej, której wyniki pozwalają usuwać ewentualne błędy i niedociągnięcia kwestionariusza ankietowego. Mimo wielu trudności w organizacji badań ankietowych, (takich jak: ustalenie wielkości próby gwarantującej założoną precyzję wyników, wybór najefektywniejszego w danych warunkach schematu losowania próby, wybór najlepszej metody uogólniania wyników uzyskanych z próby na całą popula-

²² Patrz: Wyniki rachunkowości rolnej gospodarstw indywidualnych za rok 1983. Wyd. IER i GZ, Warszawa 1985, s. VIII. W wyniku operacji ważenia eliminuje się w pewnym stopniu w syntezach rachunkowości niepożądaną wpływ wadliwej struktury obszarowej gospodarstw badanych.

²³ K. Zając, *Zarys metod statystycznych*, PWE, Warszawa 1982, s. 64.

cję)²⁴, są one przydatne w rozpoznawaniu warunków materialnych i kulturalnych rodzin, a w badaniach jakości życia w szczególności.

Specjalne badania ankietowe dotyczące różnych aspektów warunków bytu i jakości życia ludności przeprowadzono w ramach Zintegrowanego Systemu Badań Gospodarstw Domowych w latach 1983 - 1990. Łącznie przeprowadzono 32 takie badania a dotyczyły one głównie rozpoznawania:

- jakości życia,
- pojęcia i zakresu ubóstwa w wyrażeniu subiektywnym,
- zabezpieczenia społecznego rolników indywidualnych i emerytów rolnych,
- uczestnictwa ludności w kulturze,
- samooceny dochodów własnych gospodarstw domowych²⁵.

6. Wyniki badań jakości życia na początku lat dziewięćdziesiątych

Wśród badań dotyczących subiektywnej oceny sytuacji gospodarstw domowych w 1991 r. na szczególną uwagę zasługują dwukrotne badania ankietowe przeprowadzone na tej samej próbie panelowej przez K. Korcz i Z. Kędzior. Badania te przeprowadzono w 1991 roku, w miesiącach lutym i listopadzie. Wyniki badań wykazały, że na koniec roku wzrósł odsetek gospodarstw domowych deklarujących, że pieniędzy nie starczało na najniezbędniejsze wydatki codzienne a ponad 40% gospodarstw domowych, zarówno na wsi i w mieście, oświadczało, że żyło bardzo oszczędnie, aby zaspokoić podstawowe potrzeby. Rezultat tych badań obrazuje tabela 2.

Tabela 2

Samocena sposobów gospodarowania dochodami w badanych gospodarstwach domowych w roku 1991 (w proc.)

Wyszczególnienie	Gospodarstwa domowe					
	Ogółem		luty 1991		listopad 1991	
			wg miejsca zamieszkania			
	II	XI	miasto	wieś	miasto	wieś
Pieniądzy nie starcza na najniezbędniejsze wydatki codzienne	7,5	10,8	7,0	8,5	9,7	13,4
Pieniądzy starcza jedynie na najtańsze jedzenie i na najniezbędniejsze wydatki	26,9	28,8	26,4	28,1	28,8	30,4
Żyjemy bardzo oszczędnie, aby zaspokoić podstawowe potrzeby	37,3	42,7	35,3	41,9	43,0	41,9
Żyjemy oszczędnie i starcza nam na wszystko	22,8	14,2	24,9	18,1	16,0	10,1
Starcza nam na wszystko bez specjalnego oszczędzania	4,2	2,0	4,8	3,0	2,1	1,8
Gospodarujemy w inny sposób	1,3	1,5	1,6	0,4	1,2	2,4

Źródło: K. Korcz i Z. Kędzior, *Kumulacja zagrożeń*, Życie Gospodarcze 1992, nr 6, s. 19.

²⁴ Metoda reprezentacyjna w masowych badaniach statystycznych, Teoria i praktyka, GUS, Warszawa 1981, s. 8.

²⁵ J. Kordos, *Stan badań jakości życia i warunki bytu*, w: *Jakość życia i warunki bytu*, wyd. cyt., s. 13.

Z tabeli 2 wynika, że około 70% badanych gospodarstw domowych deklaroowało, że żyło na poziomie podstawowym. Na koniec 1991 roku dość wyraźnie zmalał jednak odsetek gospodarstw, które deklarowały, że "żyją oszczędnie ale starcza im na wszystko" lub że "starcza im na wszystko bez specjalnego oszczędzania".

Z wyników tych badań uzyskano też informacje o formach uzupełniania budżetów pieniężnych gospodarstw domowych, które broniły się przed spadkiem zaspokajania potrzeb podstawowych. Sposobami wykazywanymi przez respondentów było: zaciąganie pożyczek w kasach zapomogowo-pożyczkowych (ca 1/3 respondentów) bądź u krewnych i znajomych, podejmowanie wcześniej zgromadzonych oszczędności (około 1/4 badanych), uzyskiwanie pomocy rzeczowej lub finansowej od rodziny, podejmowanie dodatkowej pracy (około 20% badanych). Najrzadziej gospodarstwa domowe korzystały z kredytów bankowych (za drogie).

Rodziny łagodziły także swoje niedobory finansowe poprzez wykonywanie we własnym zakresie szeregu usług. Głównie wykonywano usługi w zakresie: prania bielizny (96,8%), remontów i odnawiania mieszkań (76%), drobnych napraw hydraulicznych (65%), napraw i przeróbek odzieży (67%), napraw sprzętu gospodarstwa domowego (52%), a nawet strzyżenie i układanie włosów (46%). Prawie zawsze usługi te wykonywane były "kosztem" czasu wolnego.

Jednocześnie badane gospodarstwa domowe wyrażały obawy pogorszenia swego poziomu życia i jakości życia w najbliższej przyszłości pod wpływem wzrostu cen (zwłaszcza żywności, opału, energii i czynszów) zagrożeń bezrobociem, odpłatnością za leki oraz symptomami ponownego wzrostu inflacji.

Jednocześnie zdecydowana większość respondentów była zadowolona z faktu zlikwidowania różnego rodzaju kolejek (81,7%), dużego wyboru towarów (67%) i że nie trzeba kupować "na zapas" (62%). Te pozytywne opinie wyrażały zarówno gospodarstwa domowe w mieście, jak i na wsi²⁶.

Autorki powtórzyły tego typu badania w 1992 roku, ale na innej próbie badanych gospodarstw (2,8 tys. osób), stąd odpowiedzi na ankietę nie są bezpośrednio porównywalne z wynikami osiągniętymi w 1991 roku.

Nadal jednak 45% respondentów deklaroowało, że żyje bardzo oszczędnie aby zaspokoić potrzeby podstawowe, 31% oświadczyło, że "żyje oszczędnie ale starcza im na wszystko" a tylko 5%, że "starcza im na wszystko bez specjalnego oszczędzania". Natomiast 3% stwierdzało, że brakowało im środków nawet na najniezbędniejsze tylko wydatki (tabela 3)

Wyniki badań uzyskane w 1992 r. nie różnią się w sposób zasadniczy od rezultatów uzyskanych przez Autorki w 1991 roku. Potwierdzają one natomiast utrzymanie się dotychczasowych tendencji w samoocenie poziomu i jakości życia badanych gospodarstw. Szczególnie ostro rysuje się utrwalanie procesu naturalizacji w funkcjonowaniu badanych gospodarstw domowych. Następuje proces wycofywania się gospodarstw z rynku usług

²⁶ Wszystkie dane zaczerpnięto z artykułu K. Korcz i Z. Kędzior, *Kumulacja zagrożeń*, Życie Gospodarcze 1992. nr 6, s. 19.

i jednocześnie zmniejszanie się czasu wolnego oraz ograniczanie wypoczynku i rekreacji, co nie stwarza korzystnych warunków dla rozwoju sektora usług.

Tabela 3
Subiektywne oceny sposobów gospodarowania budżetem pieniężnym
w 1992 r. (w proc.)

Wyszczególnienie	Ogółem	Miasto	Wieś
- pieniędzy nie starcza na najniezbędniejsze wydatki	3,1	3,2	3,0
- pieniędzy starcza jedynie na najtańsze jedzenie i na najniezbędniejsze wydatki	16,3	16,2	17,4
- żyjemy bardzo oszczędnie aby zaspokoić podstawowe potrzeby	45,1	44,6	48,5
- żyjemy oszczędnie i starcza nam na wszystko	30,9	31,2	28,5
- starcza nam na wszystko bez specjalnego oszczędzania	4,6	4,8	2,6

Źródło: Z. Kędzior i K. Korcz, *Gospodarstwo domowe* 92, *Życie Gospodarcze* 1992, nr 37, s. 8.

Pewnych subiektywnych ocen o poziomie i jakości życia ludności dostarczają także badania sondażowe przeprowadzane przez Centrum Badania Opinii Społecznej. W comiesięcznych sondażach przeprowadzonych na 1150 - 1200 osobowej reprezentatywnej losowej dorosłej ludności Polski znajdują się odpowiedzi respondentów dotyczące ich opinii o warunkach materialnych życia w kraju, o sytuacji życiowej ich rodzin. I tak przykładowo tylko stwierdzić można, że w czasie badań nastrojów społecznych w styczniu 1992 roku respondenci najgorzej oceniali warunki materialne ludności i sytuację gospodarczą kraju. Jako "złe" warunki materialne życia określiło wówczas 78% respondentów a ponad połowa badanych przewidywała ich dalsze pogorszenie²⁷.

Podobne opinie wyrażono w sondażu przeprowadzonym w marcu tego samego roku, w którym respondenci ocenili te dziedziny, które bezpośrednio dotyczyły warunków codziennego życia społeczeństwa²⁸. Również sondaż przeprowadzony w miesiącu styczniu 1993 r. wykazał, że 81% respondentów uważało materialne warunki życia ludzi w Polsce za "złe", a tylko 2% za "dobre". Znacznie korzystniej respondenci ocenili własne warunki materialne: 12% za "dobre" a 44% za ani dobre ani "złe"²⁹.

Szersze badania dotyczące warunków życia ludności i sposobów radzenia sobie z niedostatkami przeprowadził CBOS na 1140-osobowej próbie w listopadzie 1992 r. Badaniem objęto wówczas dochody i wydatki respondentów, sposoby postępowania gospodarstw domowych w sytuacji kłopotów finansowych oraz zbadano postulaty respondentów dotyczące ich oceny pożądanego poziomu dochodów i świadczeń. Z uzyskanych odpowiedzi wynikało, że osoby uzyskujące aktualnie najniższe dochody, tj. mieszkańcy wsi, rolnicy, emeryci i renciści najczęściej postulowali wysokość najniższych zarobków w granicach 3 mln zł miesięcznie. Tymczasem osoby uzyskujące

²⁷ Źródło: *Nastroje społeczne w styczniu '92*, Serwis Informacyjny CBOS, Warszawa 1992, nr 1, s. 7 - 8.

²⁸ Patrz: *Nastroje społeczne w marcu '92*, Serwis Informacyjny CBOS, Warszawa 1992; nr 3, s. 9 - 10.

²⁹ Patrz: *Nastroje społeczne w styczniu '93*, Serwis Informacyjny CBOS, Warszawa 1993, nr 1, s. 6 - 7.

wyższe dochody sugerowały, że najniższe uposażenie miesięczne winno przekraczać 4 mln zł. Wynika z tego, że granica od której sytuacja materialna postrzegana jest jako "dobra" obniża się wraz z malejącym poziomem dochodów respondentów. Innymi słowy, im mniej ktoś zarabia, tym mniejsza suma pieniędzy zaspokoiłaby — jego zdaniem — wszystkie podstawowe potrzeby rodziny.

Z badań wynikało także, że występują wyraźne różnice międzyregionalne w wysokości postulowanego najniższego wynagrodzenia. Respondenci z regionu wschodniej Polski częściej niż inni wymieniali kwotę niższą niż 2 mln zł miesięcznie. Natomiast zdaniem mieszkańców regionu południowo-zachodniego kwota ta powinna być wyższa niż 4 mln miesięcznie³⁰. Różnice poglądów na ten temat wynikają z pewnością z aktualnych różnic zamożności w tych regionach. Region wschodni zamieszkuje najwięcej osób uzyskujących najniższe dochody a respondenci najlepiej sytuowani występowali przede wszystkim w regionie południowo-zachodnim.

Porównując te sugestie z wynikami wysokości minimum socjalnego obliczonego przez Instytut Pracy i Spraw Socjalnych (we wrześniu 1992) można wnioskować, że wyżej wymienione sugestie są niewygórowane, a nawet niższe od minimum socjalnego. Te ostatnie bowiem określano na 1.250.00 zł miesięcznie na osobę w rodzinach czteroosobowych. Wartość ta jednak rośnie w rodzinach mniejszych, a w przypadku gospodarstwa domowego prowadzonego przez osobę samotną poziom ten określano na 1.500.000 zł miesięcznie. W świetle tych danych wynikałoby, że około 60% respondentów żyło na granicy lub nawet poniżej minimum socjalnego. Trzeba jednak uwzględnić fakt, że kwoty aktualnych dochodów deklarowane przez respondentów są zaniżane i nie są zgodne z rzeczywistymi dochodami rodzin. Według oceny Instytutu Pracy i Spraw Socjalnych, którego dane są bardziej wiarygodne, wynikałoby, że około 40% rodzin żyło w 1992 roku na granicy lub nieco tylko poniżej minimum socjalnego³¹.

Uwagi końcowe

1. W sferze badań poziomu życia i jakości życia dają się wyróżnić dwa kierunki badawcze. Pierwszy, który można uznać za dominujący, koncentruje się na określeniu istoty jakości życia i który pragnie dać odpowiedź na pytanie "co to jest jakość życia" oraz szuka sposobów ich odzwierciedlenia. Poza sferą zainteresowań tego kierunku znajduje się problematyka powiązań poziomu życia i jakości życia wraz z ich uwarunkowaniami ekonomicznymi, historycznymi i innymi.

Drugi kierunek natomiast próbuje ujmować poziom i jakość życia w szerszym kontekście, akcentując związki między obu kategoriami z czynnikami je kształtującymi, a więc z czynnikami ekonomicznymi, demograficznymi, socjologicznymi a także psychologicznymi. Przedstawiciele tego

³⁰ Źródło: *Warunki życia i sposoby radzenia sobie w sytuacji kłopotów finansowych*, Serwis Informacyjny CBOS, Warszawa 1992, nr 11 - 12, s. 87 - 88.

³¹ Tamże, s. 78 - 79.

kierunku dążą do budowy modeli skorelowanych, uwzględniających zarówno efekty wskaźników obiektywnych, jak i subiektywnych.

2. Głębokie zmiany społeczno-gospodarcze zachodzące w naszym kraju oraz podjęte kroki zmierzające do stowarzyszenia się z Europejską Wspólnotą Gospodarczą, stawiają przed statystyką konieczność istotnych zmian, w tym i w badaniach statystycznych budżetów gospodarstw domowych. Główne kierunki zmian, w tym ostatnim zakresie, to:

- potrzeba włączenia do badań nowych grup społeczno-ekonomicznych ludności, zwłaszcza gospodarstw domowych utrzymujących się z pozarolniczej działalności prowadzonej na rachunek własny oraz z wykonania tzw. wolnych zawodów,
- potrzeba dostosowania klasyfikacji przychodów i rozchodów, stosowanych w badaniach budżetów domowych, do praktyki krajów Europy Zachodniej,
- potrzeba weryfikacji schematu losowania gospodarstw domowych, szczególnie wielkości próbki i metod estymacji parametrów,
- potrzeba stopniowego wdrażania komputeryzacji do prac wykonywanych przez instruktorów badań budżetów rodzinnych i dostosowanie książeczek budżetowych do potrzeb bezpośredniego przenoszenia danych z nich do mikrokomputerów.

Pewne eksperymentalne kroki wdrażania nowej metody badań podjęto już w 1992 roku. Istotne jednak korekty dotyczące metodologii i organizacji badań mają być realizowane w 1993 roku i w latach następnych.

3. Udoskonalenia wymaga metodologia estymacji kosztów utrzymania i na ich podstawie obliczanie wskaźników dochodów i płac realnych ludności. Jest to niewątpliwie problem bardzo trudny do rozwiązania, szczególnie w świetle do niedawna panującej przez długi okres nierównowagi rynkowej a obecnie głębokich procesów inflacyjnych. Udoskonalanie obliczania wskaźników kosztów utrzymania w odniesieniu do różnych grup rodzin może przyczynić się do bardziej wiarygodnego i precyzyjnego określania zmian zachodzących w ich poziomie życia.

4. Wykorzystując wyniki badań budżetów gospodarstw domowych do analiz ekonomicznych w skali kraju należy pamiętać, że aktualnie:

- badania te nie obejmują wszystkich społecznych grup gospodarstw domowych w kraju,
- wyniki badań są obarczone pewnymi błędami o charakterze nielosowym. Dotyczy to zwłaszcza niektórych pozycji dochodów i wydatków. Zaniżane są celowo dochody o charakterze niestałym oraz wydatki na alkohol, tytoń, wyroby cukiernicze, żywienie w placówkach gastronomicznych itp.,
- niektóre przyjęte w badaniach budżetów rodzinnych rozwiązania metodologiczne różnią się od rozwiązań stosowanych w badaniach makroekonomicznych, np. w zakresie sposobu wyceny spożycia naturalnego, żywienia w placówkach gastronomicznych oraz liczby osób w gospodarstwie domowym.

Wszystkie te czynniki powodują występowanie pewnych rozbieżności między wynikami badań budżetów rodzinnych a danymi mikroekonomicznymi.

mi, o czym trzeba pamiętać w trakcie przeprowadzanych analiz ekonomicznych.

5. Oprócz badań poziomu życia ludności należy rozwijać i doskonalić także badania dotyczące "jakości życia". Dużą rolę w tym zakresie odegrać może doskonalenie sposobów i źródeł uzyskiwania danych oraz dostosowanie jednocześnie szerokiej gamy mierników obiektywnych i subiektywnych dla wyrażania zachodzących przemian.

Głównym źródłem mierników obiektywnych będą jednak badania budżetów rodzinnych, rachunkowości rolnej, dane makroekonomiczne (uzyskiwane z różnych źródeł) oraz częściowo badania ankietowe. Natomiast źródłem formułowania mierników subiektywnych będą głównie badania ankietowe i sondażowe.

Trzeba jednak pamiętać, że wskaźniki subiektywne charakteryzują się dużą autonomizacją i ocena globalna w tym zakresie nie może być bezpośrednią agregacją ocen cząstkowych. Rozchwianie opinii respondentów i niezdecydowanie w ocenach cząstkowych świadczyć może, iż w polskich, niestabilnych warunkach życia, diagnostyczne walory wskaźników subiektywnych nie mogą być oceniane zbyt wysoko. Nie przekreśla to ich walorów użytkowych w badaniach przemian społecznych, a głównie poziomu i jakości życia ludności. Nakazuje to jedynie pewną ostrożność w ich interpretacji. Szersze jednak niż dotychczas stosowanie mierników subiektywnych wzbogacić może w sposób istotny nasze rozeznanie o rzeczywistych warunkach życia, o stopniu zaspokojenia potrzeb, o stopniu osiągniętej satysfakcji oraz gnębiących ludzi problemach w różnych dziedzinach życia. Wszystkie te informacje (obiektywne i subiektywne) mogą być dla rozwiązywania konkretnych spraw w ramach polityki społecznej.

STANDARD AND QUALITY OF LIVING

S u m m a r y

The author points to the complexity of determining the standard and quality of living in theory and practice. He stresses the need to develop various sources of information and sociostatistical tools of their analysis within a so-called Integrated System of Household Research.

In the article the author:

- defines the standard of living and discusses synthetic and analytic measures of its determining;
- defines the concept of the "quality of living" and subjective and objective measures allowing to assess its changes;
- points to the advantages and disadvantages of household budget research, agricultural accounting of farms and other forms of research as sources of information on different aspects of the standard and quality of living; and
- makes a synthetic review and evaluation of the outcome of the research on the quality of living in the early 90s in Poland.

Among the conclusions concerning the improvement of the system of analyzing the standard and quality of living mention should be made of:

- the need to analyze the standard and quality of living in conjunction with the economic, demographic, sociological and psychological factors shaping the standard and quality of living;
- the need to include into the research new socio-economic groups (self-employed families and so-called free professions);
- the need to adjust the classification of revenues and expenses of the population to Western European standards;
- the need to improve the methodology of estimating living expenses, and the methodology of calculating income and real pay;
- the need to develop and improve the research not only on the standard of living, but also on the "quality of living", in order to fully employ these categories to solving various social policy problems.